

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

LINGVISTIKA

2023 Vol. 3 (1)

www.navoiy-uni.uz

www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir:	Hamidulla Dadaboyev
Bosh muharrir o'rinbosari:	Zulxumor Xolmanova
Mas'ul kotib:	Dilafruz Muhammadiyeva

Tahrir hay'ati

Baxtiyor Abdushukurov, Samixon Ashirboyev, Sulton Normamatov, Munavvara Qurbonova, Muhayyo Hakimova, Dilrabo Baxronova, Nodira Alavutdinova, Muqaddas Abdurahmonova, Marhabo Umurzoqova, Manzura Shamsiyeva, Zilola Shukurova, Gavhar Komilova, Kamola Rixsiyeva, Iqbol O'razova, Muhabbat Madaminova, Rohila Abdullayeva, Saodat Israilova, Nodir Jo'raqo'ziyev.

Jurnal haqida ma'lumot

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

"Lingvistika" Oliy attestatsiya komissiyasi ilmiy nashrlar ro'yxatidagi "O'zbekiston: til va madaniyat" jurnalining tilshunoslik yo'nalishidagi seriyasi bo'lib, yilda to'rt marta e'lon qilinadi. "Lingvistika" seriyasida professor-o'qituvchilar, doktorantlar, stajyor-tadqiqotchilar, mustaqil izlanuvchilar, magistrantlarning lingvistika yo'nalishidagi ilmiy maqolalari nashr etiladi.

"Lingvistika" seriyasi 2021-yil mart oyidan chiqa boshlagan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.linguistics.tsuull.uz

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:	Hamidulla Dadaboev
Deputy Editor in Chief:	Zulkhumor Kholmanova
Executive secretary:	Dilafruz Muhammadieva

Editorial Committee

Bakhtiyor Abdushukurov, Samikhon Ashirbayev, Sultan Normamatov, Munavvara Kurbanova, Muhayyo Hakimova, Dilrabo Bakhronova, Nodira Alavutdinova, Muqaddas Abdurahmanova, Marhabo Umurzakova, Manzura Shamsiyeva, Zilola Shukurova, Gavhar Komilova, Kamola Rikhsiyeva, Iqbol Urazova, Muhabbat Madaminova, Rohila Abdullayeva, Saodat Israilova, Nadir Jorakoziyev.

Journal information

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results. The authors' ideas may differ from those of the editors'.

“**Linguistics**” is a linguistic series of the journal “Uzbekistan: Language and Culture” which in the list of scientific publications of the High Attestation Commission, published four times a year. The “Linguistics” series publishes linguistic articles by professors, doctoral students, trainee researchers, independent researchers, and masters.

The “Linguistics” series was launched in March 2021.

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.linguistics.tsuull.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Muhayyo Hakimova

Abstrakt so'zlarda denotativ va signifikativ ma'no munosabati.....6

Munavvara Qurbonova

O'zbek bolalari nutqida deysis hodisasining namoyon bo'lishi.....18

Мукаддас Абдурахманова

Сравнительный анализ омонимии в узбекском и родственных языках.....29

Iroda Azimova

O'zbek tilidagi Broka afaziyasiga xos spontan nutqda ot va fe'llarning qo'llanishi.....41

Saodat Isroilova

Qadimgi turkiylar nomlanishiga ois etimologik qarashlar.....61

Tursunoy Yandashova

Badiiy matnda "go'zallik" konseptini ifodalovchi grammatik-sintaktik vositalar lingvopoetikasi69

Shahnoza Xo'janiyazova

Alisher Navoiyning manolib asarlarida o'z va o'zlashgan antonimlar xususida.....83

Surayyo Ziyotova

"Mehrobdan chayon" asaridagi turkiy so'zlar tadqiqi.....96

Muhabbat Madaminova

Til belgilarining nutqiy jarayonda voqelanishi.....111

Nigina Sadinova

Kontrast voqelanishida pragmatik-uslubiy imkoniyatlar.....123

Nodira Alavutdinova, Lobarxon Ergasheva

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning kommunikativ xususiyatlari.....131

Xojiakbar Abdumannonov

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun frazeologik minimum tuzishning lingvodidaktik tamoyillariga oid tahlil.....142

CONTENT

Linguistics

Muhayyo Khakimova Relationship of denotative and significative meaning in abstract words.....	6
Munavvara Kurbonova Manifestation of the phenomenon of deixis in the speech of uzbek children.....	18
Mukaddas Abdurakhmanova Comparative analysis of homonymy in Uzbek and related languages..	29
Iroda Azimova Production of nouns and verbs in spontaneous speech in Uzbek Broca's aphasia.....	41
Saodat Israilova Etymological views on the naming of ancient Turks.....	61
Tursunoy Yandashova The grammar-syntactyc linguopoetics expressing the concept of Beauty in the poetic texts	69
Shahnoza Xo'janiyazova About turkish and loan antonyms in the manoqibs of Alisher Navoi...	83
Surayyo Ziyotova The linguistic analysis of turkish words in the work "Mehrobdan chayon".....	96
Muhabbat Madaminova Manifestation of language signs in the speech process.....	111
Nigina Sadinova Pragmatic-methodological opportunities in the realization of contrast.....	123
Nodira Alavutdinova, Lobarxon Ergasheva Communicative features of teaching Uzbek as a foreign language.....	131
Khojiakbar Abdumannonov Review on linguodidactic principles of compiling a phraseological minimum for the students of higher education.....	142

LINGVISTIKA

**Abstrakt soʻzlarda denotativ va signifikativ
maʼno munosabati**Muhayyo Xakimova¹**Abstrakt**

Tilshunoslikda abstrakt soʻzlarning semantik strukturasi xususida turlicha qarashlar mavjud boʻlib, ushbu maqolada mazkur masala oʻrganilgan. Jumladan, abstrakt soʻzlarning semantikasida denotativ maʼnoning mavjud yoki mavjud emasligi turli ilmiy qarashlar orqali tahlil qilingan. Abstraktsiya darajasi yuqori soʻzlarda denotatsiyaning mavjud emasligi aniqlanib, abstraktsiya darajasi pastroq soʻzlarda esa denotativ maʼnoning mavjudligi misollar yordamida tasdiqlangan. Har qanday abstrakt soʻzning semantikasida signifikativ maʼnoning ustuvorligi aniqlangan. Maqolada denotativ-signifikativ, signifikativ-denotativ va signifikativ maʼnoli nomlar chegaralangan va ularning farqli belgilari ochiqqlangan. Abstrakt soʻzlarga nisbatan referent terminini qoʻllash masalasi oʻrganilgan.

Kalit soʻzlar: *abstraktsiya, abstrakt soʻz, signifikat, denotat, referent, ekstentsional, semantik struktura, ajratilgan nom, nominatsiya.*

Kirish

Konkret va abstrakt soʻzlar nomlayotgan voqeliklarning farqli ekanligi, nomlash jarayonining oʻzigaxosligi ushbu leksik birliklarning semantikasida aks etadi. Abstrakt soʻzlar nomlayotgan voqelik ham, tushuncha ham, semantik struktura ham uning ziddi boʻlgan konkret nomlardan farqli boʻladi. Abstrakt nomlar gnoseologik obyektlarni ataydi. Mazkur soʻzlar bilan atalayotgan mohiyatlar inson ongi, tafakkuri, tilining mahsulidir. Abstrakt nomlar bilan antinomiya tashkil etadigan konkret nomlar esa bizdagi (bosh, koʻz), bizdan tashqaridagi biz yaratgan (uy, shahar), bizgacha azaldan mavjud boʻlgan (togʻ, tosh, dengiz) ontologik narsalarni nomlaydi.

Abstrakt nomlar zamiridagi tushunchalar “ajratilgan” boʻlib, ajratilganlik abstraksiya hodisasining asosini tashkil qiladi va uning

¹ *Xakimova Muhayyo Karimovna* – filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: xakimova197621@gmail.com

Iqtibos uchun: Xakimova, M.K. “Abstrakt soʻzlarda denotativ va signifikativ maʼno munosabati”. *Oʻzbekiston: til va madaniyat. Lingvistika.* 2023-3: 6-17.

barcha turlarida uchraydi. Abstrakt nomlar atayotgan tushunchalar egasidan, ya'ni obyektidan ajratilgan bo'ladi.

Abstrakt so'zlar semantik strukturasi ham o'ziga xos bo'lib, biz mazkur maqolada abstrakt so'zlarning semantik strukturadagi ahamiyatli o'rinlarni konkret so'zlar bilan taqqoslab o'rganishga harakat qildik. Zero, birliklarning mohiyati til sistemasida tutgan o'rni bilan ham belgilanadi va oppozitiv munosabatlarda yaqqolroq aks etadi.

Asosiy qism

Abstrakt so'zlarning semantik strukturasi konkret nomlardan farqli ravishda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu o'ziga xosliklar semantik strukturadagi denotativ va signifikativ ma'no munosabatlarida yorqinroq namoyon bo'ladi.

Konkret leksika denotativ (atoqli otlar, terminlar) va denotativ-signifikativ ma'noli nomlarni o'z ichiga olsa, abstrakt leksika esa signifikativ va signifikativ-denotativ ma'noli nomlardan iborat bo'ladi [Уфимцева 1986, 128-130].

Konkret nomlar (atoqli otlardan tashqari) semantik jihatdan eng mukammal leksik birliklar bo'lib, ularda ham denotativ, ham signifikativ ma'nolar mavjud bo'ladi. Konkret nomlar semantikasida denotatsiya birlamchi ahamiyatga ega va denotatning muhim belgilari asosida signifikat shakllanadi. Shu asnoda konkret nomlar denotativ-signifikativ ma'noli nomlar deyiladi. Bu haqida A.Ufimseva shunday fikr bildiradi: "Denotat va signifikat bir-biri bilan tushuncha mundarijasi va hajmi munosabatida bo'lsa, mazkur so'z muayyan sinfni, predmetlar yig'indisini (yoki alohida predmetni) nomlaydi va denotativ-signifikativ ma'no turiga ega bo'ladi" [Уфимцева 1986, 132].

Konkret nomlarda belgining umumiy ma'nosi denotativ (predmetlilik) va signifikativ (tushunchaviy) ma'nolardan tashkil topadi va u bir vaqtning o'zida real voqelik va tushunchaviy mundarijani aks ettiradi. Shunga ko'ra, konkret nomlarning semantik strukturadagi predmetli-tushunchaviy asosini denotativ va signifikativ komponentlarga aniq ajratish mumkin.

Abstrakt nomlar semantik tarkibida denotativ va signifikativ ma'no munosabati munozarali masalalardandir. Ayrim tadqiqotlarda "abstrakt nomlar bevosita real obyekt bilan bog'lanmaganligi uchun faqat signifikativ ma'noga ega bo'ladi" degan fikr ilgari suriladi [Языковая номинация 1977, 321]. Ikkinchi toifa ishlarda abstrakt nomlarda bevosita denotativ ma'no mavjud bo'lmasligi, ularning

denotat bilan bilvosita bog'lanishi ta'kidlanadi [Брикотнина 2005, 77]. Uchinchi xil tadqiqotlarda abstrakt leksika signifikativ (ong, tafakkur, baxt) va signifikativ-denotativ (oqlik, kasallik, go'zallik) ma'noli nomlardan iboratligi qayd etiladi [Уфимцева 1986, 132].

Har qanday holatda ham abstrakt nomlar obyektiv voqelik bilan bevosita bog'lanmaganligi uchun semantik strukturada signifikativ ma'no ustunlik qiladi. Abstrakt nomlar obyektiv voqelik bilan bevosita emas, balki bilvosita bog'lanar ekan, ushbu bilvosita bog'lanishning darajasiga ko'ra denotativ ma'noning mavjudligi yoki mavjud emasligini belgilash mumkin. Sodaroq qilib aytganda, abstrakt so'zlar obyektidan ajratilgan belgi va munosabatlarni nomlar ekan, ajratilishning darajasi denotativ ma'noning semantik strukturada mavjud yoki mavjud emasligini belgilaydi. Masalan, *aql* so'zining ajratilish darajasi *go'zallik* so'zining ajratilishidan, ya'ni abstraksiya darajasidan farq qiladi. *Aql* so'zi "inson miyasining dunyoni aks ettirish, shaxsning voqelikka munosabatini boshqarib turadigan faoliyati"ni nomlaydi va uni faqat nazariy bilish orqali anglaymiz. Aqlni sezgi a'zolarimiz bilan idrok qila olmaymiz: uning ko'rinishi, shakli, ovozi, hidi va ta'mi yo'q. Muayyan bir insonning aqliy faoliyati darajasini bilimidan, so'zidan, xatti-harakatlaridan, dunyoqarashidan anglash orqali bilib olamiz. Tafakkur va til imkoniyatlari asosida insonning aqliy faoliyati alohida substansiya sifatida idrok qilindi va *aql* so'zida nomlandi. Ushbu so'zda insondan ajratilish (abstraksiyalash) yuqori darajada bo'lib, uning semantikasiga nazar tashlasak, *aql* xuddi insondan tashqarida mavjud bo'lgan substansiya ekanligi haqida taassurot uyg'onadi. Masalan, quyidagi she'riy parchada ham "aql" muayyan predmet sifatida talqin qilingan:

Aql cheksiz fazoga hokim,

Aql hokim olam yuziga.

Borliq unga bo'ysunar,

Lekin Yurak kirmas uning so'ziga (Erkin Vohidov). Demak, "aql" so'zining semantik strukturada denotativ ma'no qirralarini ajratib bo'lmaydi. U faqat signifikativ ma'noga ega.

Abstraksiyaning past darajalarida semantik strukturada denotativ ma'noning mavjudligini kuzatish mumkin. Bu kabi so'zlar nomlayotgan voqeliklarning ma'lum belgilari bevosita kuzatishda beriladi. Masalan, tinchlikni eshitish, go'zallikni esa ko'rish mumkin.

Anvar bu kungi noma va arizalarni yig'ishtirib udaychiga topshirdi, devonning o'ziga tegishlik bo'lg'anlarini mirzolar orasida taqsim qildi. Har kim o'z vazifasiga berilib, orag'a jimjitlik kirdi. Faqat bu tinchlikni savog'ich qalamlarning qog'oz ustida qirillashi va goho

buklangan qogʻozlarning shildirashi buzar edi (A.Qodiriy. Mehrobdan chayon).

Keltirilgan mazkur matnda tinchlikni qalamlarning qirillashi, qogʻozlarning shildirashi buzayotganligi haqidagi fikr berilgan. Demak, muallif nazarda tutayotgan “tinchlik” bevosita kuzatish, yaʼni uni eshitish mumkin boʻlgan holatdir. Demak, bu holatning abstraksiya darajasi ruhiy holatga nisbatan ancha past.

Yusuf dabdurustdan biror joʻyali javob aytolmadi. Chunki oddiy qishloq yigiti berayotgan shu savol mana, necha yilki unga tinchlik bermayotgan edi. Shunday boʻlsa-da, chaynaldi (Ulugʻbek Hamdam. Muvozanat).

Ushbu matnda esa *tinchlik* ruhiy holatni ifodalab kelmoqda va oʻz-oʻzidan uning abstraksiya darajasi *tinchlik* soʻzining yuqorida keltirilgan bevosita kuzatish mumkin boʻlgan maʼnosidan ancha baland.

Yoki *goʻzallik* soʻzining nutqiy qoʻllanishini tahlil qilar ekanmiz, uning ham belgilarini kuzatish mumkinligi aniq boʻladi:

Borliq olam koʻzimga ming-ming

Goʻzallikka toʻlib koʻrindi.

Gullar menga oshiq bulbulning

Sheʼr daftari boʻlib koʻrindi... (Erkin Vohidov)

Mazkur matnda “goʻzallik”ning *koʻrinmoq* soʻzi bilan semantik valentlikka kirishayotganligi uni koʻrish mumkinligini anglatadi. Demak, bunday abstraksiya darajasi past soʻzlar signifikativ-denotativ soʻzlardir [Xakimova 2020, 549].

Turli paradigmalardagi leksemalar semantik strukturasida denotativ va signifikativ maʼnoning maqomini quyidagi jadvalda koʻrish mumkin:

1 – jadval.

Denotativ va signifikativ maʼnoning taqsimlanishi

denotativ-signifikativ maʼnoli nomlar	signifikativ-denotativ maʼnoli nomlar	signifikativ maʼnoli nomlar
konkret nomlar	ajratilgan va abstrakt nomlar	abstrakt nomlar
<i>kitob, qalam, uy</i>	<i>balandlik, ogʻirlik; tinchlik, goʻzallik</i>	<i>ezgulik, maʼnaviyat, tafakkur, haqiqat</i>

Abstrakt soʻzlarning signifikativ maʼnosi ham konkret soʻzlarnikiga nisbatan farqli boʻladi. Konkret soʻzlarda signifikat denotatning belgilari asosida shakllanadi. Abstrakt soʻzlarning

semantik strukturasida konkret nomlarda mavjud bo'lgan moddiylikning shakli, o'lchovi, rangi, ovozi, hidi, ta'mi, vaqt va makon kontinuumidagi joylashuvi kabi denotativ xususiyatlari asosida shakllangan signifikativ belgilar mavjud bo'lmaydi. Masalan, *ma'naviyat* so'zining signifikativ belgilari *suv* so'zining signifikativ belgilaridan tubdan farq qiladi. Suvning signifikativ belgilarini unga berilgan izohdan bilish mumkin: "Vodorod bilan kislorodning kimyoviy birikmasidan iborat rangsiz, hidsiz, shaffof suyuqlik" (O'TIL, 3-jild, 577). Demak, konkret nom hisoblangan suvning signifikati denotati asosida shakllangan. Tarkibiy qismi: vodorod + kislorod, rangi: rangsiz, hidi: hidsiz, ko'rinishi: shaffof. Suv haqidagi tushunchamiz uning obyektiv belgilari asosida shakllangan. *Ma'naviyat* leksemasining signifikatida esa moddiylikni belgilovchi shakl, o'lchov, o'rin, ovoz, hid va ta'm kabi belgilar mavjud bo'lmaydi: "Insoniyatning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, diniy, axloqiy va sh. k. tasavvurlari va tushunchalari majmuyi" (O'TIL, 2-jild, 660). Demak, mazkur leksema faqat tushunchadan iborat.

Abstrakt nomlar semantikasida odatda denotativ ma'no mavjud bo'lmaydi. Lekin agar biz denotativ ma'noni shartli ravishda nomlanayotgan real obyektlar sinfi sifatida emas, umuman, nomlanayotgan mohiyat sifatida tasavvur qilsak, abstrakt nomlarda signifikativ ma'no va denotativ ma'no aynan bir mohiyatni tashkil etadi. Zero, abstrakt nomlar signifikat zamiridagi tushunchani nomlaydi.

Ta'kidlash lozimki, denotativ ma'no va denotat ayni bir hodisa emas. Denotativ ma'no denotat asosida shakllansa-da, ular alohida mohiyatdir.

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ldiki, abstrakt so'zlar obyektlar, ya'ni moddiy predmetlar sinfini atamagani, nomoddiy (ideal) xarakterdagi xususiyat, munosabatlarni nomlagani uchun ham denotatsiz so'zlar deyiladi. Demak, abstrakt so'zlarda tom ma'noda denotat mavjud bo'lmaydi, balki denotat bilan bilvosita bog'liqlik bo'ladi. Abstrakt so'zlar denotati haqida so'z ketganda "bo'sh denotata", "nol darajali denotata", "bilvosita denotata" kabi terminlar qo'llanadi. "Abstrakt leksikaga mansub so'zlar obyektiv va bevosita kuzatishdagi voqelikdagi alohida predmet ko'rinishidagi denotatga ega bo'lmaydi. Bunday so'zlarning denotatini aniqlash mavjud tushunchalar ustida amalga oshiriladigan u yoki bu operatsiyadan iboratdir [Языковая номинация 1977, 321]. "Abstrakt nomlar tashuvchisidan ajratilgan belgi, xususiyat, holat, xususiyatlarga ishora qiladigan so'zlardir" [Потанина 2006, 61].

Denotat so'zi "nomlanuvchi" degan ma'noni anglatib, tilshunoslikda mazkur terminning qo'llanishida har xilliklar mavjud. Masalan, rus tilshunosligiga oid ensiklopediyada mazkur terminning 4 xil ma'nosi keltiriladi:

1) Referent ma'nosida. Nutqiy akt bo'lagining predmeti, ya'ni so'zlovchi nazarda tutgan tashqi olamdagi konkret obyekt. Bunday qo'llanish denotat terminining asl ma'nosi bilan bog'liq.

2) Ekstensional ma'nosida. Muayyan lisoniy birlik denotati – mazkur nom bilan atalishi mumkin bo'lgan voqelikdagi obyektlar (narsalar, xususiyatlar, munosabatlar, holatlar, hodisalar, jarayonlar, harakatlar) ko'pligi.

3) Ekstensionalning elementi ma'nosida. Bunday talqinda nutqiy akt qaysi element bilan bog'lanishidan qat'i nazar ekstensional tarkibidagi har qanday element denotat deb tushuniladi. Mazkur holatda ekstensional denotatlar sinfi sifatida ko'riladi.

4) Denotativ ma'no sifatida. Bu o'rinda denotat termini ma'noning tushunchaviy yadrosini ifodalab, ma'noning stilistik, pragmatik, modal, emotsional, subyektiv, kommunikativ jihatlaridan ajratilgan obyektiv (nominativ, kognitiv, reprezentativ, faktik) komponentini nomlaydi [<https://ru.wikipedia>].

Tilshunoslikka oid ko'plab ilmiy ishlarda denotat terminining qo'llanishi, unga berilgan ta'riflarni tahlil qilgan holda, mazkur termin haqidagi eng yakdil fikrni quyida keltiramiz va tadqiqot davomida unga asoslanamiz: "Denotat ma'lum bir nom bilan atalayotgan moddiy olamdagi predmetlar sinfining ong'dagi tasviridir" [Никитин 1974, 25]. Ta'rifni aniqlashtiradigan bo'lsak, denotat aniq makon va zamonda mavjud alohida predmet emas, balki predmetlar sinfidir. Denotat moddiy olam hodisasi bo'lmay, uning ong'dagi tasviri. Zero, obyektlar sinfi sifatida faqat ong'dagina mavjud bo'la oladi.

Demak, moddiy olam elementlarigina denotatni shakllantira oladilar. Denotat muayyan so'z bilan nomlanayotgan moddiy voqelikdagi hissiy bilish orqali idrok qilinayotgan obyektlar sinfi haqidagi tasavvurdir. Moddiy olam elementlarini nomlovchi leksik birliklarda denotatning mavjudligi aniq bo'lib, masalan, *tosh* so'zining denotati umumiy "tosh" tushunchasi emas, balki obyektiv olamdagi barcha toshlar ko'pligi, sinfidir. Mazkur sinfni tashkil qilgan obyektlarning umumiy va muhim belgilari asosida signifikat shakllanadi.

Nomlanayotgan moddiy obyektlar sinfi denotatni tashkil etar ekan, ushbu obyektlar o'z xususiyat va munosabatlari bilan birga ekstensionalni shakllantiradi. Ekstensional denotat tushunchasidan keng bo'lib, u nafaqat obyektlar sinfi, balki ularning xususiyat va mu-

nosabatlarini ham mujassamlashtiradi [Hakimova 2022, 47]. Obyektning xususiyat va munosabatlari esa uning mohiyatini shakllantiradi. Masalan, odamning mohiyati uning boshqa jonzotlardan ajratib turgan xususiyat va munosabatlari bilan belgilanadi: muayyan tana va fiziologik tuzilishga, ongga, nutqqa egaligi, ijtimoiy mavjudot ekanligi kabi. Xususiyat, munosabatlar obyektidan, narsadan tashqarida mavjud emas. Inson tafakkurining imkoniyatlari asosida moddiy olam belgilarini obyektidan ajratib alohidalash mumkin bo'ldi va uning natijasi tilda abstrakt so'zlar misolida namoyon bo'ldi.

Demak, mustaqil ma'noli so'zlarning hammasi ham denotatga ega bo'lmaydi. Ammo denotatga ega bo'lmagan abstrakt so'zlar ham boshqa mustaqil ma'noli so'zlar kabi denotatga (moddiy olamdagi obyektlar sinfiga) bog'liq bo'ladi. Chunki ular denotatning xususiyat va munosabatlarini nomlaydi. Predmetni anglatadigan so'zlar aniq denotatga ega bo'lib, ular voqelikdagi obyekt bilan bevosita bog'lan-sa, abstrakt so'zlar esa voqelikdagi moddiy obyekt bilan bilvosita bog'lanadi. *Ishq* so'zi voqelikdagi inson bilan bevosita emas, balki bilvosita bog'lanadi.

Masalan, moddiy olamda "latofat" degan predmet mavjud emas. Shartli ravishda *aql* va shu kabi *hayo*, *xayol*, *farosat* kabi so'zlarni *inson* so'zi bilan aynan denotatga ega, deyish mumkin. Lekin, denotatni bunday tor tushunish tilshunoslikda juda kam uchraydi.

Yuqoridagi fikrlarni xulosalar ekanmiz, abstrakt so'zlar obyektlar, ya'ni moddiy predmetlar sinfini atamagani, nomoddiy (ideal) xarakterdagi xususiyat, munosabatlarni nomlagani uchun ham denotatsiz so'zlar deyiladi. Shu o'rinda aytish kerakki, abstrakt so'zlar tilshunoslikda predikativ so'zlar qatoriga kiritiladi. Predikativ so'zlarda denotat masalasi esa uning sintagmatik (ketma-ketlik) munosabatlari bilan bog'liq tahlil qilinadi. Predmet nomlarida denotat paradigmatic (nomning o'zida qayd qilingan), predikativ so'zlarda esa sintagmatik xususiyatga ega. Ya'ni predikativ so'zlarning denotati u bilan sintagmatik munosabatdagi predmetni ifodalovchi so'zning denotati orqali anglashiladi.

*"Go'zallik qizlarda,
u qora ko'zlarda,
soz kabi so'zlarda",
deganlar yanglishar.
Go'zallik bir guldur,
Muddati fasldur,
yashamoq asldur,
siz, biz bor, u yashar.*

*Go'zallik – ishlayish,
manglayni terlatish,
go'zaldir ungan ish,
maqtansa yarashar! (G'. G'ulom)*

Mazkur matnda *go'zallik* so'zining denotati u bog'lanayotgan so'zning denotati bilan aynandir. Shunda she'rning ma'nosidan kelib chiqib, *go'zallik*ning denotatini *qiz, ko'z, so'z, gul* va *mehnatda terlagan manglay* deb aytish mumkin.

Biz denotat va referent tushunchalarini bir-biridan farqlovchi tilshunoslar tarafidamiz. "Denotat – muayyan nom bilan ataluvchi moddiy obyektlar ko'pligi. Referent (aktual denotat) – so'zlovchi aniq nutqiy akt jarayonida nazarda tutgan predmet yoki hodisadir" [Кобозова 2000, 58].

Denotat va referent so'zlarining farqlilik asosi denotat nutqdan tashqarida, tilning statik holatida muayyan nom bilan ataluvchi predmetlar sinfini bildirsa, referent deb nutq jarayonida mazkur nom ostida so'zlovchi nazarda tutgan predmet tushuniladi. M.V.Nikitin esa "denotata" va "referent" terminlarini quyidagicha farqlaydi: "Denotat real va xayoliy denotatlar uchun umumiy termin bo'lsa, "referent" termini esa faqat mavjud denotatlar uchun qo'llanadi" [Никитин 1988, 25].

Tilshunoslikda abstrakt so'zlar semantik strukturasida referentning mavjudligi masalasida ikki xil qarama-qarshi fikrga duch kelamiz. An'anaviy tarzda referent real mavjud bo'lishi nazarda tutilib, abstrakt so'zlar noreferent so'zlar hisoblanadi. So'nggi yillarda esa an'anaviy abstrakt so'zlarning noreferentligiga qarama-qarshi tarzda ularning referentga egaligini tasdiqlovchi fikrlar vujudga keldi. Belgi ma'nosini ifodalovchi abstrakt so'zlar semantikasini tahlil qilgan L.V.Brikotnina belgilar predmetdan tashqarida mavjud emasliklari uchun ularni real mavjudlikdan mahrum qilish mumkin emas, deb fikr bildirar ekan [Брикотнина 2005, 73-75], L.K.Janalinaning "Predmetlarning nomlanishi ham ularni yaxlit olamdan ajratishdir. Nomlanishda nafaqat belgilar, balki predmetlar ham ajratiladi" degan fikriga tayanadi [Жаналина 1995, 71-79].

J.Layonzning "referensiya mavjudlikni talab qiladi" [Лайонз 1978, 450] degan fikriga tayanilsa, konkret nomlarning ham, abstrakt nomlarning ham tildan tashqarida bog'lanadigan mohiyatlari mavjuddir. Ya'ni konkret nomlar qatori abstrakt nomlar ham mavjudlikni nomlaydi. Faqat konkret nomlar nomlaydigan mavjudlik moddiy voqelik bo'lsa, abstrakt nomlar nomlaydigan voqelik esa ideal olamdir. Abstrakt so'zlar nomlaydigan voqelikning mavjudligi-

ga shubha qolmasligi uchun quyidagi misollarni keltiramiz: *ong, aql, ruhiyat* abstrakt soʻzlar boʻlib, ular nomlayotgan mohiyatlar mavjud-dir. *Maʼnaviyat, hayo, oriyat, ong, aql, ruhiyat* insonni boshqa jonzo-tlardan farqlovchi asosiy omillardir. Yoki *baxt, quvonch, qaygʻu, iftixor, gʻurur, muhabbat* kabi tuygʻular mavjud emasmi? Sifatdan yasalgan *sokinlik, goʻzallik* kabi abstrakt soʻzlar nomlayotgan voqeliklarning mavjudligi shubhasiz boʻlib, ularni nafaqat aqlan, balki hissiy bilish – eshitish yoki koʻrish orqali ham idrok qilish mumkin.

Shunday qilib, agar “referent” termini ostida “muayyan nom ostida nutqiy akt jarayonida soʻzlovchi nazarda tutgan mavjudlik” tushnilsa, abstrakt soʻzlar referentdir. Bunday holatda konkret soʻzlarning referenti ontologik obyektlar boʻlsa, abstrakt soʻzlarning referenti gnoseologik mohiyatlar sanaladi. Agar “referent” termini tor maʼnoda, faqat moddiy olam hodisalariga nisbatan qoʻllansa, abstrakt nomlar noreferent sanaladi.

Abstrakt soʻzlardagi “maʼnoning tebranish chegarasi” ham konkret soʻzlarnikidan farqlidir. Denotativ soʻzlardagi “maʼnon-ing tebranish chegarasi” predmetlar sinfiga xos xususiyatlarga ega konkret predmetning belgilari asosida aniqlanadi. Maʼlumki, bu xususiyatlar nomning signifikativ maʼnosida aks etadi. Masalan, *qor* soʻzining maʼnoviy tebranish kengligi uning signifikatida aks etgan xususiyatlari asosida belgilanadi: oq rangli kristall shakldagi sovuq yogʻin. Lisoniy hamjamiyatlardagi insonlar ongida *qor* soʻzining maʼnosi bir xil boʻladi. Yaʼni mazkur soʻzda maʼnoviy tebranish aniq kuzatilmaydi. Denotatga ega boʻlmagan nomlarning maʼnoviy tebranishi maʼlum darajada ixtiyoriy boʻlib, u lisoniy hamjamiyatda mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning kengligi bilan belgilanadi. Masalan, denotatsiz hisoblangan *muhabbat* abstrakt nomining maʼnoviy tebranish kengligi oʻzbek tili egalari ongida mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning tebranish kengligi bilan chegaralanadi. Yaʼni ushbu soʻz “kimsaning kimsaga yoki biror bir narsaga qalbdan berilish, moyillik hissi”ni nomlaydi (OʻTIL, 2-jild,775). Har bir kishida mazkur hisning turlicha kechishi natijasida soʻz maʼnosining tebranishi kuzatiladi. Masalan, Mirkarim Osim bir oʻrinda muhabbat dardiga chalingan bemorni ipak tolalar bilan kishanlangan ipak qurtiga oʻxshatadi. Bu oʻrinda muhabbat oshiqni chirmab tashlagan, undan xalos boʻla olmayotgan oshiq esa ipak qurtiga qiyos qilingan. Ikkinchi bir oʻrinda esa muhabbatni oshiq qalbiga mahbubaning ismini pichoq bilan oʻyib yozuvchi haykaltaroshga oʻxshatadi: *Ehtimol, ishq-muhabbatning ipak tolasi uning nozik qoʻl-oyogʻini kishanlagan, lekin u negadir sirini hech kimga aytmaydi. Abu Ali*

muhabbat haykaltaroshi o'zining pichoqchasi bilan yigitning qalbiga qaysi jononaning nomini o'yib yozganini o'qimoqchi bo'ldi (M.Osim).

Til egalari ongida muhabbatning kimga nisbatan ekanligi nuqtayi nazaridan ham turlicha qarashlar mavjud. Allohga, yorga, ota-onaga, do'stga, ustozga, vatanga, ona yerga, uyga va boshqalarga. Masalan, ustozga bo'lgan muhabbatning ham ma'noviy tebranishi kuzatiladi. Kimdir ustozni otadan ulug' deb bilsa, yana kimdir otadek ulug'laydi. Nazar Eshonqul tafakkurida *muhabbat* so'zining o'qituvchiga nisbatan qo'llanishidagi ma'noviy ko'lam o'ziga xosdir:

Biz o'qituvchimizni juda sevardik. Unga bo'lgan muhabbatimiz beg'araz va pok ekanligiga sira shubha qilmasdik. Uning ovozi eshitish va so'zlari changalida yana bir bor ezg'ilanish, tafakkur va xayolot gumbazlari qad kerib turgan saltanatlarini sayr etish uchun ertalablari daftarlarimizni qo'ltiqlab, nonushta ham qilmasdan saboqqa yugurar; adashgan va toliqqan karvonni olislardan kelayotgan sahro uzra jaranglagan bong sadolari o'ziga chorlagani kabi bu muhabbat ham bizni tinmay chorlar, o'qituvchimiz bilan bizni ko'rinmas, ammo mustahkam rishtalar bilan bog'lab tashlagan, biz har kuni mana shu rishtalarga qalbimiz va shuurimizni osgancha go'yo uzoq ko'rishmagan oshiq ma'shuqlar yanglig' o'qituvchimiz diydoriga to'yish, so'ng u bilan ikki yoki to'rt soat mobaynida tiriklik va abadiyatning azob-uqubat to'la ulkan qo'ng'irog'ini chalish, insoniyatga xayoldan kelajak sari xaloskorlik kemalari yasab berish uchun birin-ketin, biroq bir paytning o'zida saboqxonaga yig'ilardik (Nazar Eshonqul. O'lik mavsum).

Ushbu misol orqali ham ko'rinadiki, so'zning ma'noviy tebranishi til egalarida turlicha kechishi abstrakt so'zlar uchun me'yor sanaladi.

Xulosa

Maqolada amalga oshirilgan tahlillardan shunday xulosaga kelindi:

Abstrakt nomlar ideal xarakterdagi gnoseologik mohiyatlarni, ajratilgan tushunchalarni nomlar ekan, bu o'ziga xos nominatsiyaning ta'siri semantikada aks etadi. Abstrakt nomlar o'z ziddi hisoblangan konkret nomlardan farqli semantikaga ega.

Abstrakt nomlarning semantik strukturasida denotativ va signifikativ ma'no munosabatlari konkret nomlardan farqli bo'ladi. Konkret leksika denotativ va denotativ-signifikativ, abstrakt leksika esa signifikativ va signifikativ-denotativ ma'noli nomlardan iborat bo'ladi. Abstraktsiya darajasi yuqori so'zlar faqat signifikativ,

abstraktsiya darajasi past soʻzlar esa signifikativ-denotativ maʼno strukturasiga ega.

Abstrakt soʻzlarning signifikativ maʼnosi ham konkret soʻzlarnikiga nisbatan farqli boʻladi. Ushbu soʻzlarning semantik strukturasida konkret nomlarda mavjud boʻlgan moddiylikning shakli, oʻlchovi, rangi, ovozi, hidi, taʼmi, vaqt va makon kontinuumidagi joylashuvi kabi denotativ xususiyatlari asosida shakllangan signifikativ belgilar mavjud boʻlmaydi, faqat tushunchadan iborat boʻladi.

Abstrakt soʻzlarning maʼnoviy tebranish kengligi maʼlum darajada ixtiyoriy boʻlib, lisoniy hamjamiyatda mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning kengligi bilan belgilanadi.

Abstrakt nomlar moddiy predmetlar sinfini nomlamagani uchun denotatsiz soʻzlar hisoblanadi. Ularning semantikasida denotat mavjud boʻlmasa ham, denotat bilan bogʻliqlik boʻladi.

Adabiyotlar

- Брикотнина, Л.В. 2005. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дисс. ... канд. филол. наук. Барнаул.
- Жаналина, Л.К. 1995. Уточнения к основаниям классификации номинативных единиц (предметные и признаковые имена). Филологические науки, №2.
- Кобозова, И.М. 2000. Лингвистическая семантика. Москва: УРСС.
- Лайонз, Дж. 1978. Введение в теоретическую лингвистику. Москва.
- Никитин, М.В. 1974. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). Москва: Высшая школа.
- Потанина, О.С. 2006. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. Томск.
- Уфимцева, А.А. 1986. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. Москва: Наука.
- Языковая номинация. 1977. Общие вопросы. Москва: Наука.
- Хакимова, М. 2022. Ўзбек тилида белгининг абстрактлашуви. *Oriental Journal of Social Sciences*.
- Hakimova, M. 2020. *Abstraction and its expression in the lexical tier of the uzbek language*. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*.

Relationship of denotative and significative meaning in abstract words

Muhayyo Khakimova¹

Abstract

In linguistics, there are different views on the semantic structure of abstract words, and this issue is studied in this article. In particular, the presence or absence of denotative meaning in the semantics of abstract words was analyzed from various scientific positions. The absence of denotation was found in words with a high level of abstraction, and the presence of denotative meaning in words with a low level of abstraction was confirmed by examples. In the semantics of any abstract word, the priority of the significative meaning is recognized. The article distinguishes between denotative-significative, significative-denotative, and significative names and identifies their differences. The issue of using the term referent in relation to abstract words has been studied.

Key words: *abstraction, abstract word, meaning, denotation, referent, extensional, semantic structure, distinctive name, denomination.*

References

- Brikotnina, L.V. 2005. *Specificity of the semantics of abstract quality names and its explication in syntax*: Diss. ...cand. Philol. Sci. Barnaul.
- Zhanalina, L.K. 1995. *Clarifications to the bases for the classification of nominative units (subject and characteristic names)*. Philological Sciences, No. 2.
- Kobozova, I.M. 2000. *Linguistic semantics*. Moscow: URSS.
- Lyons, J. 1978. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Moscow.
- Nikitin, M.V. 1974. *Lexical meaning of a word (structure and combinatorics)*. Moscow: Higher School.
- Potanina, O.S. 2006. *Methods of linguistic implementation of abstract concepts in the dialects of the Khanty language*: Diss. ...cand. Philol. Sci. Tomsk.
- Ufimtseva, A.A. 1986. *Lexical meaning. The principle of semiological description of vocabulary*. Moscow: Science.
- Language nomination. 1977. *General issues*. Moscow: Science.
- Khakimova, M. 2022. *Abstraction of sign in Uzbek language*. Oriental Journal of Social Sciences.
- Khakimova, M. 2020. *Abstraction and its expression in the lexical tier of the uzbek language*. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.

¹Muhayyo K. Khakimova – doctor of philology, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: xakimova197621@gmail.com

For reference: Khakimova, M.K. "Relationship of denotative and significative meaning in abstract words". *Uzbekistan: language and culture. Linguistics*. 2023-3: 6-17.